

УДК 316.325

Л. Ф. Фостер
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри соціальних структур та соціальних відносин
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

О. В. Олійник
кандидат соціологічних наук, доцент,
доцент кафедри методології та методів соціологічних досліджень
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

СОЦІОЛОГІЧНИЙ ВИМІР ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ЕМПІРИЧНІ ПОКАЗНИКИ

Актуальність тематики громадянського суспільства зумовлена процесами демократичних перетворень в Україні, швидкою мобілізацією, громадською протестною активністю щодо змін соціально-економічного, політичного стану суспільства, участю громадян у розбудові демократичного суспільства. Серед сукупності досліджень зазначеної проблематики переважають ті, які присвячені ключовим ідеям та принципам громадянського суспільства, показникам розвитку громадянського суспільства, різноманітності підходів до визначення даного поняття. Проте, на думку В. Степаненка, «багатомірність поняття «громадянське суспільство» породжує і проблему складності його дослідження» [5, с. 15–16].

Основні теоретичні підходи до розгляду громадянського суспільства в соціології доводять, що громадянське суспільство – це певна модель соціальних відносин між людьми, *модель соціальної організації* із властивими їй якісними характеристиками. Аналіз концептуальних моделей та актуальних показників розвитку громадянського суспільства пропонують як західні, так і вітчизняні дослідники (Е. Арато, Дж. Коен, К. Кумар, А. Колодій, В. Степаненко).

Метою статті є розкриття проблеми, пов'язаної із соціологічними аспектами дослідження розвитку громадянського суспільства та співвіднесення теоретичного й емпіричного компонентів знання про громадянське суспільство в українській соціології.

Для філософських і культурологічних досліджень характерний розгляд громадянського суспільства як «структури цивілізації», що включає норми і практики цивілізованості (цінності самоконтролю, співчуття, терпимості, справедливості, визнання іншого). Соціокультурний підхід пов'язує становлення громадянського суспільства з розвитком вільної правосвідомості громадян, що зумовлена зміною соціальної структури суспільства та появою нових соціальних класів і груп. Основою функціонування громадянського суспільства є досягнення високого рівня самоорганізації, саморегуляції суспільства. Найвищу цінність громадянського суспільства являє людина, її життя і здоров'я, честь, гідність, свобода й незалежність.

Найпоширеніші інтерпретації визначення громадянського суспільства пропонує політична теорія. Західні концептуальні моделі громадянського суспільства сформувалися в рамках класичної ліберальної теорії. У цій моделі громадянського суспільства домінує ідея прав і свобод людини, громадянина, реалізація цих прав через участь у різних групах, побудова системи горизонтальних зв'язків у суспільстві. Громадянське суспільство – це суспільство громадян. Тому політична теорія акцентує увагу на особливостях громадянства.

Так, класична теорія Т. Маршалла визначає громадянство як статус, який надається повноправним членам спільноти. Цивільне громадянство закріплює права індивідів на власність, свободу та справедливість. Політичне громадянство гарантує право індивідів брати активну участь у здійсненні політичної влади. Соціальне громадянство гарантує індивідам соціальну та економічну безпеку у державі загального добробуту [12].

Концепція громадянства Г. Густерна трактує громадянина як прагматичного носія прав і преференцій, члена спільноти, автономного, лояльного, здатного до висловлення власної думки. Громадянство – це посада в республіці, і воно означає політичну позицію рівності [1, с. 82–86].

Феномен громадянського суспільства, за Ю. Хабермасом, – це тип соціальної інтеграції незалежних особистостей, пов'язаних колективними зобов'язаннями з іншими індивідами, особливий простір громадянських чеснот – довіри, поваги до іншого індивіда, рівності, справедливості, що лежать в основі норм соціальних взаємодій, громадянські практики, в яких реалізується публічна роль громадянина – громадянська активність [7].

В українському політичному дискурсі пропонується методологічний підхід до визначення поняття «громадянське суспільство», що включає:

- *нову якість політично організованого суспільства* як середовища демократії, свободи і відповідальності за долю держави і нації;

- *ступінь розвиненості громадянського суспільства* – характеристику рівня демократизму і політико-правової культури соціуму, функції та повноваження інститутів самоорганізації та самодіяльності громадян;

- *сферу самореалізації громадян*, свідомих своїх політичних інтересів і потреб, що взаємно корелюють і потребують ефективного функціонування легітимного і легального політичного інституту – держави;

- *класифікатори громадянського суспільства*: часові й просторові характеристики (певні стани, етапи становлення громадянського суспільства в певній країні), показники рівня політичної участі (активне, пасивне громадянське суспільство), ступеня забезпечення прав і свобод людини і громадянина (розвинене, нерозвинене), адекватності суспільним завданням, цивілізаційним викликам, здатності до саморозвитку тощо [2, с. 3–6].

Індикаторами, що відтворюють соціополітичну структуру громадянського суспільства, виступають: політичне й ідеологічне розмаїття різних політичних партій, свобода слова – можливість без обмежень висловлювати свою думку, відкритість і доступність інформації про стан справ у країні, демократія, свобода вибору, правова держава, громадські організації, що захищають інтереси громадян.

Правове визначення громадянського суспільства передбачає точне визначення категорії людей, яких варто відносити до громадянського суспільства, статичну нормативну фіксацію їхніх прав, свобод і обов'язків, закріплених у Конституції і законах. Зокрема, гарантоване забезпечення прав людини, рівень свободи, демократії, захищеності приватної власності, розвиток підприємницького сектору. Предметом дослідження виступають державно-правові засади формування, функціонування та розвитку громадянського суспільства, взаємодія держави і громадянського суспільства, правове забезпечення функціонування основних інститутів громадянського суспільства. Правова характеристика дає змогу скласти уявлення про умови, які створюються з метою реалізації громадянських відносин в тій чи іншій правовій системі.

У соціології громадянське суспільство розглядають як систему відносин між громадянами, що реалізується у стосунках певних спільностей людей. Так, О. Яницький вважає, що громадянське суспільство – це категорія, що визначає спільноти, які керуються цінностями загально-го блага і готові до їх практичної реалізації. Соціологічне визначення громадянського суспільства робить акцент на *цінностях й активності суб'єктів соціального процесу*. У соціології громадянське суспільство – це динамічна категорія, що може змінюватися за формою і змістом своєї діяльності. З соціологічної точки зору, громадянське суспільство формується спочатку – під впливом обставин, що змінилися, викликів суспільства – в результаті чого виникають *неформальні групи і правила їх діяльності*, а вже потім, у процесі тривалої боротьби може відбуватися їх часткове або повне фіксування у праві [8].

Дж. Коен і Е. Арато пояснюють громадянське суспільство як *свідоме створення асоціацій*, соціальної інтеракції між економікою і державою, що складається зі сфер найбільш близького спілкування (сім'я), об'єднань (добровільних), соціальних рухів і різних форм публічної комунікації [11].

В. Степаненко визначає громадянське суспільство як теоретичний та ідеологічний концепт, що включає громадянську активність, символічний обмін, сукупність соціальних інститутів, цінності та норми, що мають місце відокремлено від держави та її органів влади. Громадянське суспільство – комплексний соціокультурний та суспільно-політичний феномен, який включає в себе наявність та розвиненість: *соціальних інститутів* (незалежні медіа; громадська думка; добровільні асоціації та об'єднання громадян); *соціальних практик* (суспільна активність громадян, що не обмежується участю у виборах; громадські рухи); *суспільних цінностей та чеснот* [6, с. 169–183].

Соціологічне вивчення процесів формування громадянського суспільства передбачає дослідження актуальних сторін його динамічного розвитку. Предметом соціологічного дослідження можуть виступати індивідуальні громадянські відносини між людьми, громадянське суспільство як сукупність людей, які добровільно об'єдналися в *групи* для досягнення спільних цілей, різні *види добровільної спільної діяльності, реальні громадянські практики*.

Поняття «громадянське суспільство» часто вживається як синонім третього сектору – мережі неурядових неприбуткових суспільно-громадських асоціацій та об'єднань громадян, сектор «добровільної активності». Розгляд громадянського суспільства включає *громадянське партнерство між організаціями*. Низові або громадські організації працюють переважно на місцевому рівні та сприяють активній участі населення в громадянському суспільстві, добровільні асоціації вступають у відносини з іншими групами громадянського суспільства. Формою громадянського суспільства можуть виступати неурядові організації, що охоплюють всі сфери суспільного життя (гуманітарну, економічну, політичну, соціальну). Існують різні типи громадських організацій: релігійні, освітні, мистецькі, професійні, благодійні, торгівельні асоціації.

Вадами сучасних досліджень в Україні В. Степаненко називає обмеженість концептуальних підходів щодо структурних компонентів громадянського суспільства (отождження ГС с НДО як домінуюча практика соціологічних досліджень; самоописові дослідження ГС, що не можуть бути об'єктивними для оцінки стану і розвитку ГС) [6, с. 257–258].

Однією з форм існування громадянського суспільства, його самоорганізації, що переслідує політичні, гуманітарні, екологічні та інші цілі, виступають *суспільні рухи* [9, с. 51]. Колективні практики суспільних рухів розглядають як альтернативні соціальні структури громадянського суспільства. Суспільні рухи виконують роль неінституціалізованого громадянського суспільства. Грунтуючись на актуальних політичних і соціальних подіях, вони виступають механізмом самокритики суспільства та призво-

дять до виробництва і відтворення протестних структур [13, с. 117].

Розвиток громадянського суспільства з якісною системою соціальних інститутів є основою для становлення соціально відповідальних відносин у суспільстві. Актуальним може бути визначення соціологічного контексту понять *соціальне підприємництво, соціальна відповідальність, практик корпоративної соціальної відповідальності* як прояву соціально-відповідальної поведінки індивідів, соціальних груп, організацій.

Соціальне підприємництво виступає одним із найбільш помітних нововведень у глобальному громадянському суспільстві. Тому потребує подальших розвідок концепції глобального громадянського суспільства, сучасні процеси глобалізації громадянської активності, формування та діяльність впливових міжнародних неурядових організацій, проблематика міжнародної громадянської солідарності.

Специфічними засобами сучасного глобального громадянського суспільства виступають нові форми колективної активності, *суспільні рухи «нового» типу*, з новими соціальними спільнотами, новими засобами дії, з новими соціальними і культурними цінностями. Актуалізується значимість досліджень специфіки взаємозв'язку «нових» суспільних рухів і громадянського суспільства, структури міжорганізаційних взаємодій, особливостей формування глобальної протестної мережі.

В основі емпіричного підходу вимірювання громадянського суспільства лежить аналіз громадської думки, що відображає реальну соціополітичну, економічну, соціокультурну ситуацію.

Показники соціологічного виміру розвитку громадянського суспільства

Розглянемо тепер, як концептуальне бачення громадянського суспільства реалізується в емпіричних дослідженнях українських соціологів.

З цієї метою ми проаналізували прес-релізи трьох відомих українських дослідницьких центрів (Центру Разумкова, Фонду «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва та Київського міжнародного інституту соціології) на предмет висвітлення всіх зазначених у теоретичних концепціях аспектів та проявів громадянського суспільства.

У результаті упорядкування і систематизації конкретних емпіричних індикаторів згідно з операціональним визначенням, що наводяться в теоріях, ми отримали таку картину.

Найбільш повно і широко досліджуються різні аспекти: *громадська та суспільна активність громадян, інші громадянські практики, волонтерська діяльність, готовність брати участь в акціях протесту, довіра до політичних та соціальних інституцій, рівень можливостей впливати на владу*. Не настільки повно, але все ж таки досліджуються аспекти цивільно-правового громадянства. Проте тут зустрічаються і «білі плями»: майже не представлені показники забезпечення рівня свободи, демократії, захищеності приватної власності, розвитку підприємницького сектору.

Бракує показників, що вимірюють сферу самореалізації громадянами своїх політичних інтересів і потреб, що взаємно *корелюють і потребують* ефективного функціонування легітимного і легального політичного інституту – *держави*. Отже, неможливо визначити і нову якість політично організованого суспільства як середовища демократії, свободи і відповідальності за долю держави і нації. Немає показників, що описували б соціальне громадянство (соціальну та економічну безпеку в державі загального добробуту).

Попри брак висвітлення деяких загальних оцінок жителями України рівня розвитку громадянського суспільства, аналізований нами матеріал містить і показники, що не передбачені жодною з розглянутих теоретичних концепцій. До них належить група показників, що вимірюють *рівень інформованості про діяльність громадських організацій (або рад), права людини, стан їх дотримання, спо-*

соби захисту, а також причини громадської активності/ пасивності жителів України.

Отже, в результаті спроби співвіднесення концептуального бачення громадянського суспільства з емпіричною базою досліджень громадянського суспільства в Україні було з'ясовано, що на практиці досліджуються лише деякі аспекти розвитку громадянського суспільства, що породжує певну фрагментарність отриманого знання. Самі емпіричні показники, що використовуються для вивчення досліджуваного феномену, потребують доповнення, систематизації, а також обґрунтування і побудови інтегральних показників рівня розвитку громадянського суспільства, з використанням відповідних тестових методик.

Література

1. Густерен Г. Чотири концепції громадянства // Умови громадянства: Зб. ст. / Під ред. Б. ван Стінбергена. – К.: Український центр духовної культури, 2005. – 88 с.
2. Кресіна І. До питання про визначення поняття громадянського суспільства і української революції 2004 року / І. Кресіна // Політичний менеджмент. – 2005. – № 6. – С. 3–6.
3. Основи демократії. Підручник для студентів вищих навчальних закладів. 3-є вид., оновлене і доповнене / За заг. ред. А. Колодій. – Львів: Астролябія, 2009. – 832 с.
4. Патнам Р. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії / Р. Патнам. – К.: Основи, 2001. – 302 с.
5. Степаненко В. Проблеми формування громадянського суспільства в Україні: інститути, цінності, практики // Українське суспільство: десять років незалежності / За ред. В. Ворони. – Київ: Інститут соціології, 2001. – С. 169–183.
6. Степаненко В. Громадянське суспільство: дискурси і практики / В. Степаненко. – Київ: Інститут соціології НАН України, 2015. – 420 с.
7. Хабермас Ю. Вовлечение другого. Очерки политической теории / Ю. Хабермас. – СПб., 2001. – 417 с.
8. Яницкий О. Гражданское общество и академическое сообщество [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.civisbook.ru/files/File/YanitskyGrazhdan.pdf>.
9. Яницкий О. Социальные движения: теория, практика, перспектива / О. Яницкий. – М.: Новый хронограф, 2013. – 360 с.
10. Della Porta D., Diani M. Social Movements: An Introduction. 2nd ed. – Malden: Blackwell Publishing, 2006. – P. 52–62, 114–134.
11. Koen Dzh. L., Arato E. Civil society and political theory. – М.: Ves mir, 2003.
12. Marshall T. Citizenship and social class / T. Marshall and T. Bottomore. – Concord, MA : Pluto Press, 1992 [1950]. – 101 p.
13. Pérez-Díaz V. Civil society: A multi-layered concept / V. Pérez-Díaz // Current Sociology. – 2014. – Vol. 62. – PP. 812–830.
14. Rumbul R. Critical friend or absent partner? Institutional and organisational barriers to the development of regional civil society / R. Rumbul // European Urban and Regional Studies. – 2015. – Vol. 23, 4. – PP. 848–861.
15. Sassen S. Local Actors in Global Politics / S. Sassen // Current Sociology. – 2004. – Vol. 52, 4. – PP. 649–670.
16. Fuchs C. The Self-Organization of Social Movements Systemic Practice and Action Research / Fuchs C. – 2006. – Vol. 19. – No. 1, February.

Сайти з прес-релізами:

- Центр Разумкова: http://old.razumkov.org.ua/ukr/socpolls.php?cat_id=16
 КМІС: <http://www.kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&page=1&t=3>
 Демініціативи: <http://dif.org.ua/article/detsentralizatsiya-rezultati-vikliki-i-perspektivi>
 Демініціативи: <http://dif.org.ua/article/blagodiynistivolonterstvo-2016-rezultati-sotsiologichnogo-doslidzhennya>

Анотація

Олійник О. В., Фостер Л. Ф. Соціологічний вимір громадянського суспільства: теоретичні аспекти та емпіричні показники. – Стаття.

У статті запропоновано різноманітні концептуальні моделі та актуальні показники соціологічного виміру розвитку громадянського суспільства. Визначені групи показників, що описують громадянське суспільство, які активно використовуються українськими дослідниками, а також зазначено брак емпіричної розробленості інших груп показників. Проаналізовано прес-релізи трьох відомих українських дослідницьких центрів (Центр Разумкова, Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Київський міжнародний інститут соціології) на предмет висвітлення всіх зазначених у теоретичних концепціях аспектів та проявів громадянського суспільства. Домінуючою практикою сучасних досліджень в Україні є ототожнення громадянського суспільства з неурядовими організаціями, емпіричні показники потребують доповнення, систематизації, обґрунтування і побудови інтегральних показників рівня розвитку громадянського суспільства.

Ключові слова: громадянське суспільство, структурні компоненти громадянського суспільства, громадянські практики, громадські організації, громадянське партнерство.

Аннотация

Олейник О. В., Фостер Л. Ф. Социологическое измерение гражданского общества: теоретические аспекты и эмпирические показатели. – Статья.

В статье предложены разнообразные концептуальные модели и актуальные показатели социологического измерения развития гражданского общества. Определены группы показателей, описывающих гражданское общество, активно используемые украинскими исследователями, а также недостаток эмпирической разработки других групп показателей. Проанализированы пресс-релизы трех известных украинских исследовательских центров (Центр Разумкова, Фонд «Демократические инициативы» имени Илька Кучерива, Киевский международный институт социологии) на предмет освещения всех указанных в теоретических концепциях аспектов и проявлений гражданского общества. Доминирующей практикой современных исследований в Украине является отождествление гражданского общества с неправительственными организациями, эмпирические показатели требуют дополнения, систематизации, а также обоснования и построения интегральных показателей уровня развития гражданского общества.

Ключевые слова: гражданское общество, структурные компоненты гражданского общества, гражданские практики, общественные организации, гражданское партнерство.

Summary

Foster L. F., Oliynyk O. V. The sociological singularity (features) of civil society: theoretical aspects and empirical performance. – Article.

This article is devoted to the concept of various models and actual performance of sociological features of civil society. The identified groups of indicators describing civil society are actively used by Ukrainian researchers, and the lack of empirical elaboration of other groups of indicators. Press Releases analyzed three well-known Ukrainian research centers (Razumkov Centre, Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation, Kiev International Institute of Sociology) in terms of coverage specified in the theoretical concepts, aspects and manifestations of civil society. Prevailing practice of modern research in Ukraine is limited to conceptual approaches for structural civil society, the identification of civil society NGOs that are interested citizens. Most empirical indicators used to study researched phenomenon, requiring additions, organizing and justification, and building integrated indicators of civil society.

Key words: civil society, the structural components of civil society, civil practice, NGOs, civil partnership.